

İBN SÎNÂ MANTIĞINDA “ŞARTLI” ÖNERMELER*

Nicholas RESCHER/ çev. Harun KUŞLU**

1. Giriş

Latince *Avicenna* ismiyle bilinen Ebû Ali el-Hüseyin İbn Abdullah İbn Sînâ (980-1037), Aristotelesçi gelenek içinde eser veren, önde gelen çoğu Ortaçağ İslam (Arap) filozofu gibi mantık hakkında birçok eser kaleme almıştır. İslam filozofları mantık çalışmalarında, kendi Grek kaynaklarına daima önemli bir değer biçmişlerdir. Dolayısıyla çıkış noktası açık bir şekilde Yunan, hatta aslında Stoa menşeli olan, bitişik (hipotetik) ve ayrışık (şartlı) önermeler mantığına dair İbn Sînâ’da bir tartışma bulmak ilgi çekicidir. Onun tartışması eldeki kaynaklarda şimdiye kadar varolan tartışmaların da ötesine geçmektedir. Bu yazının amacı, İbn Sînâ mantığının bu yönünü birazcık olsun aydınlatmak olacaktır.

2. “Şartlı” Önermeler

İbn Sînâ, yüklemi bir konuda olumlayan ya da olumsuzlayan “yüklemlî” (attributive/Arapça: hamliyye) önermeler¹ ile “şartlı” önermeleri (conditional/şartıyye)

* Nicholas Rescher, “Avicenna on the Logic of Conditional Propositions”, *Studies on Arabic Logic*, Pittsburg 1963, s. 76-86.

** Arş. Gör., SAÜ İlahiyat Fakültesi Mantık Anabilim Dalı (hksulu@sakarya.edu.tr)

1 *Livre des Directives et Remarques, (Kitâbu'l-İşârât ve't-Tenbihât)*, tercüme eden A. M. Goichon (Paris ve Beyrut, 1951), s. 114. [Bundan sonra bu esere “I” olarak atıf yapılacaktır.] *Le Livre de Science (Dânesh-nâme)* I. Bölüm (Mantık ve Metafizik), tercüme edenler M. Achena ve H. Massé (Paris, 1955) s. 36-37. [Bundan sonra bu esere “D” olarak atıf yapılacaktır.] İbn Sînâ’nın bütün mantık konularına dair incelemesi onun hacimli eseri *eş-Şifâ*’da bulunabilir. Bu eserin mantık bölümleri, Mısır Eğitim Bakanlığı desteğiyle şu an Kahire’de baskıya hazırlanmaktadır. Eserin konumuzla ilgili bölümü (kıyasa dair IV. kitap olan *Kıyas* hariç) henüz yayınlanmamıştır. Bu bölüm yayınlanuncaya kadar, konuyla ilgili değerlendirmeler geçici mahiyette anlaşılmalıdır.

L’Organon d’Aristote dans le Monde Arabe (Paris, 1934) başlıklı çalışmasında İbrahim Medkur, *İşârât*’ın geniş bir incelemesini ortaya koymuştur. (Bu çalışmanın, bizi burada ilgilendiren kısmı 159-172. sayfalar arasındır) Medkur’un tartışması faydalı olmakla birlikte mantık açısından her zaman güvenilir değildir ve bazen İbn Sînâ’yu, aslında kendisinin kaçınmış olduğu yanlışlara düşürmektedir.

birbirinden ayırt etmektedir. Şartlı önermeler, her biri kendi normal haber verme işlevinden çıkıp, başka bir işleve sahip olan önermelerden oluşan bileşik önermelerdir (I, 115). “Yüklemlî” önermelerin örnekleri “İnsan canlıdır” ve “İnsan taş değildir” önermeleridir (I, 116-117; D, 36). İbn Sînâ'nın ortaya koyduğu tartışmanın ışığında, onun “yüklemlî” önermelerinin *kategorik* önermelere karşılık geldiği kolaylıkla görülmektedir. “Şartlı” önermelerin örnekleri ise “Eğer güneş doğmuşsa gündüz mevcuttur” ve “Bu sayı ya çift ya tek” önermeleridir. Buna göre “şartlı” önermeler, yüklemlî önermelerin *bileşiminden* oluşmaktadır; bileşik ifade ise bileşenlerini değil onlar arasındaki ilişkiyi bildiren ifadedir (yani bileşik ifadeyi oluşturan birden çok önermenin içeriğini ayrı ayrı ifade etmez bu önermeler arasındaki ilişkiyi ifade eder, çev.).

İbn Sînâ, esas olarak iki tür “şartlı” önerme olduğunu düşünmektedir: “Bitişik şartlı önerme” (*muttasıla*) ve “ayrışık şartlı” önerme (*munfasıla*). “Bitişik şartlı” önermeler, *hipotetik* ifadelerle karşılık gelmektedir. Buna örnek “Eğer güneş doğmuşsa gündüz mevcuttur” ve “Eğer güneş doğmuşsa gece mevcut değildir” önermeleridir (I, 117-118; D, 41-42). “Ayrışık şartlı” önermeler ise (dışlayıcı ayrışma anlamındaki)² *ayrışık* ifadelerle denk düşmektedir. Bunun örnekleri ise “Bu sayı ya çift ya tek” ve “Bu sayı ya çifttir ya da iki eşit parçaya bölünebilen değildir” önermeleridir (I, 118; D, 41-42).³

İbn Sînâ'nın ayrımı, Boethius'un *De Syllogismo Hypothetico*⁴ risalesinde bulunan, sonrasında Batı mantığına iyice yerleşmiş olan ayrımla tamamen örtüşmektedir⁵. (Latince eserler Müslümanlara ulaşmadığı için bu durum,

-
- 2 Ayrışmanın dışlayıcı özelliği, İbn Sînâ'nın tartışmasının her aşamasında açıkça görülmektedir. Örneğin “ayrışık şartlı önermenin hükmü, birbiriyle uyummayan şeyleri ifade etmek yoluyla meydana gelir; mesela ‘bu ya şöyledir ya böyledir’ denildiğinde olduğu gibi”. (D, 44). Yine de İbn Sînâ'nın ayrışık şartlı önerme örnekleri bazen birbirine uygun şeyleri “ya ... ya da” yapısında (ifade edecek) şekilde kapsayıcı bir yapıda olabilir.
 - 3 İbn Sînâ'nın önermeler tasnifi ve terminolojisi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. A. M. Goichon, *Lexique de la Langue Philosophique d'Ibn Sina* (Paris 1938), s. 305-318. Biraz önce yukarıda anlatılan ayrımlar, Ebherî'nin meşhur *Mantığa Giriş (İsâgûcî fi'l-Mantık)* eserine dahil edilerek standart, İslam mantık sisteminin parçası haline gelmiştir. Bkz. Calverly'nin tercümesi, *D. B. MacDonald Memorial Volume* (Princeton 1933), s. 75-85 (bkz. s. 80-81).
 - 4 Migne, *Patrologia Series Latina*, c. 64 (*Boetii Opera Omnia*, c. 11), s. 831-876, bkz. s. 832-834. Mantık meseleleri ile ilgili olarak, Boethius ve İbn Sînâ'nın ittifak ettiği diğer iki husus hakkında bkz. S. M. Afnan, *Avicenna*, (London 1958), s. 84, 97.
 - 5 Bkz. H. W. B. Joseph, *An Introduction to Logic* (2. ed., Oxford 1916), s. 348, n.1. krş., Sir Willam Hamilton'ın *Lectures on Logic* eserindeki XIII. bölüm. Mile Goichon, İbn Sînâ'nın “şartlı” önermelerinin Batıda ele alınan biçimdeki herhangi bir önermeyle tam olarak örtüşmediğini düşünmekte ve İbn Sînâ'nın bu fikri Doğu kaynaklarından edindiğini varsaymaktadır (I, 115, dipnot 1). Ancak bu görüş, itimat edilecek bir görüş değildir, çünkü İbn Sînâ'nın “şartlı” önermeler adlandırmasının her ayrıntısı Boethius'un “hipotetik” önermeler kategorisini ele alış şekliyle tamamen örtüşmektedir. Bununla birlikte genel olarak Goichon, İbn Sînâ'nın Stoacı kaynakları analizine olan borcunu açıkça ve dürüstçe vurgulamaktadır (I, 57, 67).

Boethius’un eserindeki temel düşüncelerin Grek kaynaklardan beslendiği şeklindeki genel iddiayı desteklemek adına daha ileri bir kanıt olarak ele alınabilir⁶. Bu örtüşme şu şekilde gösterilebilir:

<i>Modern Terminoloji</i>	<i>Boethius’un Terminolojisi</i>	<i>İbn Sînâ’nın Terminolojisi</i>
I. Kategorik Önermeler	I. Kategorik Önermeler	I. Yüklemlî (attributive) Önermeler
II. Kategorik Olmayan Önermeler	II. Hipotetik Önermeler	II. Şartlı Önermeler (conditional)
1. Hipotetik	1. Bitişik (Conjunctive)	1. Bitişik
2. Ayrışık	2. Ayrışık (Disjunctive)	2. Ayrışık

Bu durumda, İbn Sînâ’ya göre “şartlı” önerme şu iki şekilde olabilir:

- (i) “Bitişik” önerme şekli: Eğer A ise o halde C’dir.
- (ii) “Ayrışık” önerme şekli: Ya A ya C’dir.

Her iki şekilde de “şartlı” önermenin iki bileşeni vardır. Bunlardan birincisi (yani A) *ön bitişen* (*antecedent/mukaddem*), ikincisi ise (yani C) *art bitişen* (*consequent/tâlî*) olarak adlandırılır (I, 117; D, 41). İbn Sînâ bu terminolojiyi “bitişik şartlı” önermede kullandığı gibi “ayrışık şartlı” önermede de kullanmaktadır. “Ayrışık şartlı” önerme “Ya A, ya C₁ ya C₂’dir” şeklinde olduğunda ise *hem C₁ hem de C₂* art bitişen olarak isimlendirilir (D, 41-42). İbn Sînâ, aynı zamanda şu türden, karışık/karmaşık, “şartlı önermeleri” de kabul etmektedir: “Eğer A ise ya C₁ ya C₂’dir” ve “Ya A ise o halde C₁’dir ya da A ise C₂ değildir” (I, 129-130).

3. ‘Şartlı’ Önermelerin Niteliği

İbn Sînâ’ya göre “şartlı” önermeler olumlu veya olumsuz olabilir. İbn Sînâ’nın olumsuz “şartlılarla” ilgili örnekleri şu şekildedir: “Eğer güneş doğmuşsa gece mevcut değildir” ve “Bu sayı ya çift ya da iki eşit parçaya bölünebilir değildir” (I, 118; D, 43-44). İbn Sînâ açıkça şunu vurgulamaktadır ki “şartlı” önermenin niteliği onun bileşenlerinin (mukaddem ve tali) olumlu veya olumsuz oluşuyla ilgili değildir. Bilakis bu, yalnızca bileşenler arasındaki bağ ya da ilişkinin olumlanması veya olumsuzlanmasına bağlıdır (I, 118; krş., D, 43).

Buna göre “şartlı” önermeler hakkında İbn Sînâ şu tasnifi yapmaktadır:

6 Bu ayrımların Khyrisippos’ta ortaya çıkışıyla ilgili olarak bkz. Von Arnim, *Stoicorum Veterum Fragmenta* (Leipzig 1903), II, 68; bu durum S. M. Afnan tarafından da ifade edilmiştir, *Avicenna* (London 1958), s. 196; ayrıca krş. s. 86-87. Boethius’un kaynaklarına dair bir tartışma, K. Dürr’ün *The Propositional Logic of Boethius* çalışmasında da bulunmaktadır (Amsterdam 1951) s. 4-15. Öyle görünüyor ki söz konusu ayırım, ilk meşşailere özellikle Theophrastus ve Eudemus’a kadar geri gitmektedir ve Stoacılar tarafından da iyice belirgin hale getirilmiştir.

'Şartlı' Önermenin Şekli	Olumlu Şekil	Olumsuz Şekil
'Bitişik Şartlı'	Eğer A ise C'dir.	Eğer A ise C değildir.
'Ayrışık Şartlı'	Ya A ya C'dir.	Ya A ya C değildir.

Görünen o ki İbn Sînâ, "Eğer A ise C değildir" biçimindeki önermenin "X ise U'dur" örneğindeki gibi bitişik şartlı önerme biçimine dönüştürülemeyeceği⁷ ve (İbn Sînâ'daki ya...ya da şeklindeki dışlayıcı anlamıyla) "Ya A ya C değildir" biçimindeki önermenin de "Ya A ya C'dir" biçimine dönüştürülemeyeceği gerçeğini hesaba katmamaktadır. İbn Sînâ, ortaya koyduğu yöntemle "şartlı" önermelerin olumsuz biçimlerini takdim ederken bunu ihmal etmiştir. Aslında o "bitişik" önerme ve "ayrışık" önerme kategorilerini kendi esas niteliklerinin ötesine geçecek şekilde genişletmiştir.⁸

4. "Bitişik Şartlı" Önermelerin Niceliği

Benson Mates'in çalışması sayesinde, çok iyi bilinmektedir ki Megaralı mantıkçı Diodorus Cronus, şu ilkeye göre belirlenen bir lüzûm şekli sunmuştur: "Eğer A ise o halde C'dir" önermesi aşağıdaki anlama karşılık gelmektedir:

Her ve bütün t zamanlarında: Eğer -t zamanında- A ise o halde -t zamanında- C'dir.

Biz de Mates'i takip ederek, bu *Diodorusçu lüzûmu*, modern sembolleştirme sistemiyle şu şekilde sembolleştirilebiliriz: (t) ($A_t \supset C_t$).⁹ Diodorus'un doğru lüzûmî ifadeye verdiği örnek şudur: "Eğer gündüz ise o halde güneş doğmuştur". Yanlış lüzûmî ifadenin örneği ise şudur: "Eğer gündüz ise o halde ben konuşuyorumdur."¹⁰

7 Sonuç olarak Batılı mantıkçılar hipotetik önermeleri olumlu ve olumsuz hipotetik önermeler şeklinde alt bölümlere ayırmamışlardır. (bkz. J. Greth, *Elementa Philosophiae Aristotelico-Thomisticae*, (Barcelona 1946) I, 37-40.

8 Ben bu ihmali, sırf İbn Sînâ açısından bir dikkatsizliğin göstergesi olarak görmektense bunun, İbn Sînâ mantığının Stoacı *denial* (*arnetikon*) ve *negation* (*apophatikon*) ayrımının yer aldığı kaynaklardan istifade ettiğinin göstergesi olduğuna inanıyorum. (Bkz. B. Mates, *Stoic Logic*, [University of California Publications in Philosophy, c. 26 (1953)], s. 31). Şayet bu ayrımın varsayımına dayalı olduğu yönündeki tartışmalardan hareket eder ve ayrımın tercüme veya şerhlerde daha da bulanıklaştığını düşünecek olursak, İbn Sînâ'nın açıklamaları gayet doğaldır.

9 Benson Mates, "Diodorean Implication", *The Philosophical Review*, c. 58 (1949), s. 234-242; özellikle bkz. s. 238; aynı zamanda krş., Martha Hurst, "Implication in the Fourth Century B.C.", *Mind*, c. 44 (1935), s. 485-495; ve Mates'in *Stoic Logic*'i.

10 Zaman ifade etmeyen bir konu olduğunda, "-dığı zamanda" söyleyiş biçiminin yerine "-dığı durumda" söyleyiş biçiminin gelmesi doğal görülebilir. Örneğin Diodorus tarzı "eğer sayı asal ise dörde bölünemez" şartlı önermesi bu şekildedir. Ancak Diodorus hakkındaki kısıtlı kaynaklar, onun zaman bildirmeyen durumları incelediğine dair bize herhangi bir ipucu vermemektedir.

Diodorusçu lüzûm fikri, Stoacı mantıkçılar arasında, yaşayan bir düşünce olarak varlığını sürdürmüştür.¹¹ İslam filozoflarının, Stoacıların çalışmalarından geniş ölçüde yararlandıkları da iyi bilinmektedir.¹² Öyle ise İbn Sînâ, “şartlı” önermelerin niceliği hususunda Diodorusçu lüzum fikrini hazır bir araç olarak görmüştür.

İbn Sînâ, “Eğer A ise o halde C’dir” şeklindeki olumlu “bitişik şartlı” önermenin şu şekilde tümel veya tikel olarak bulunabileceğini belirtmektedir:

(i) Daima (Her ne zaman), [yani “bütün zamanlarda”¹³ veya “bütün durumlarda”]:

A ise (aynı zamanda) C’dir” (tümel);

(ii) Bazen, A ise (aynı zamanda) C’dir.¹⁴ (tikel).

Buna bağlı olarak olumsuz “bitişik şartlı” önermeler de aynı şekilde:

(iii) “Asla, A ise (aynı zamanda) C değildir” şeklinde tümel de olabilir

(iv) “Bazen, A ise (aynı zamanda) C değildir”¹⁵ şeklinde tikel de olabilir.

İbn Sînâ’nın tartışması ve aydınlatıcı örnekleri şunu açık hale getirmektedir ki İbn Sînâ, aşağıdaki tabloda son derece basit ve açık bir şekilde tasvir edildiği gibi düşünmektedir:

(Ön-bitişen ve art-bitişenin) durumları	C geçerli	C geçerli değil
A geçerli	I	II
A geçerli değil	III	IV

Burada tümel olumlu (i), II. bölmenin içeriksiz (boş/kapalı) olması koşuluna uymaktadır. (Bu açıklamaların bitişik “şartlı” önermelerin terminolojisinde geçerli olduğuna dikkat edilmelidir. Eğer II içeriksiz ise C her zaman A ile bitişiktir.) Tikel olumlu da (ii), I. bölmenin içeriksiz olmaması koşuluna uymaktadır. (örn., A ve C bazen “bitişiktir”). Benzer şekilde, tümel olumsuz (iii), I. bölmenin içeriksiz olması koşuluna uymakta ve tikel olumsuz da (iv) II. bölmenin içeriksiz olmaması koşuluna uymaktadır.

11 Bkz. Mates’in tartışması, *age*, s.234. Sextus Empiricus, Callimachus’un şu cümlesini aktarmaktadır: “Çatılardaki kargalar bile şartlı önermelerin doğru oldukları hakkında ötüyor” (*Adv. Math.* [Loeb], I, 309).

12 Bkz. S. Horowitz’in klasik çalışması “Ueber den Einfluss des Stoicismus auf die Entwicklung der Philosophic bei den Arabern”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, c. 57 (1903), s. 177 vd.

13 Bu zamansal yapı hakkındaki İbn Sînâ’nın vurgusuna dair Matmazel Goichon’un yorumuna bkz. I, 157, özellikle 1.

14 Bkz. I, 123; D, 43-44.

15 Bkz. I, 123-124; D, 43-44.

İbn Sînâ'nın tartışması da göstermektedir ki, kendisinin "bitişik şartlı" önermeleri ele alış şekli, aslında Diodorusçu lüzûmî önerme analizinin genişletilmiş halidir. Tek başına, Diodorusçu lüzûmi önermenin tümel olumlu şekli bile, hem nicelik hem nitelik bakımından tek tek açıklanarak, bu lüzûm ilişkisinin tam biçimde ele alınması şeklinde genişletilmiştir.

Bu durumu şöyle özetleyebiliriz:

İbn Sînâ'nın Bitişik Şartlı Önermeler Tasnifi

Şekil	Sembolik İfade	İbn Sînâ'nın Açıklayıcı Örneği
A (Tümel Olumlu)	(t) ($A_t \supset C_t$) (t) $\sim (A_t \& \sim C_t)$	"Daima (her ne zaman), güneş doğmuşsa gündüzdür". (I, 123; D, 43-44)
E (Tümel Olumsuz)	(t) $\sim (A_t \& C_t)$	"Hiçbir zaman, güneş doğmuşsa gece değildir." (I, 123; D, 44)
I (Tikel Olumlu)	($\exists t$) ($A_t \& C_t$)	"Bazen, güneş doğmuşsa, gökyüzü bulutludur." (I, 123; D, 44)
O (Tikel Olumsuz) ¹⁶	($\exists t$) ($A_t \& \sim C_t$)	"Bazen, güneş doğmuşsa gökyüzü bulutlu değildir". (I, 123-24; D, 44)

5. "Ayrışık Şartlı" Önermelerin Niceliği

Görmüş olduğumuz gibi, İbn Sînâ, "bitişik şartlı" önermelerin niceliğini ortaya koyarken, Stoacıların, Diodorusçu lüzûm anlayışında varolan "mantıksal sonuç" fikirlerini edinmek suretiyle, Stoacıları izlemiştir. Benzer bir şekilde "ayrışık şartlı" önermelerin niceliği konusunda da İbn Sînâ, az sonra göstereceğimiz gibi, tartışmayı yalnızca Stoa mantığının bir adım daha ilerisine taşımaktadır.

"Ya A ya C'dir" biçimindeki "ayrışık şartlı" önermelerin niceliğini belirlerken İbn Sînâ, "A ise C'dir" biçimindeki lüzûmî ifadelerin niceliğinin, Diodorusçu tarzda belirlenmesine yakın bir üslupla devam eder. Dolayısıyla İbn Sînâ, olumlu "ayrışık şartlı" ifadenin de şu şekilde tümel olarak bulunabileceği fikrini korumaktadır:

(i) Daima [yani, "tüm zamanlarda" ya da "tüm durumlarda"] ya A ya C'dir.

Yine o, bu ifadelerin tikel biçimini de kabul eder:

(ii) Bazen [yani "belli zamanlarda" ya da "belli durumlarda"] ya A ya C'dir.¹⁷

16 İbn Sînâ'nın tartışmasında, Aristoteles'i takiben (*Anal. Pr.*, 24a18-22) niceliği belirsiz (mühmele) önermeler de ele alınmaktadır. "İnsan katıptır" gibi niceliği belirsiz (mühmele) bir önerme söz konusu olduğunda bu önermenin niceliği, hem "bütün insanlar katıptır" hem de "bazı insanlar katıptır" anlamına gelebilecek şekilde belirsiz olmaktadır. (I, 123-124; D, 44)

17 Bkz. I, 123-124; D, 43-44.

Benzer şekilde, olumsuz “ayrışık şartlı” önermeler de tümel ya da tikel olabilir:

(iii) Asla [yani “hiçbir zaman” ya da “hiçbir durumda”] ya A ya C’ değildir.

(iv) Bazen [yani “belli zamanlarda” ya da “belli durumlarda”] ya A ya C değildir.

İbn Sînâ’nın bu önermelere yüklediği anlam, yine şu tabloda oldukça iyi ifade edilmektedir:

(Ön-bitişen ve art-bitişenin) durumları	C geçerli	C geçerli değil
A geçerli	I	II
A geçerli değil	III	IV

Tümel olumlu önerme (i), I. ve IV. bölmelerin içeriksiz (boş/kapalı) olması şartına uyar ve tikel olumlu da (ii) boş olmayan II. veya III. bölmelerden en azından birinin içeriksiz olması koşuluna uyar. Benzer şekilde, tikel olumsuz (iv), I. ve IV. bölmelerden en az birisinin içeriksiz olmaması koşuluna uyarken, tümel olumsuz da (iii) II. ve III. bölmelerin içeriksiz olması koşuluna uymaktadır. (demek ki A ve C daima ya birlikte bulunmakta ya da birlikte bulunmamaktadır.)

Böylece durumu şu şekilde özetleyebiliriz:

İbn Sina’nın “Ayrışık Şartlı” Önermeler Tasnifi

Şekil	Sembolik İfade ¹⁸	İbn Sina’nın Örneği
A (Tümel Olumlu)	(t) (A _t V C _t)	“Daima, sayı ya çift ya tektr”. (I, 123; krş., D, 43-44)
E (Tümel Olumsuz)	(t) ~ (A _t V C _t)	“Hiçbir zaman, ya güneş doğmuş ya da gündüz mevcut değildir.” (I, 123; krş., D, 44)
I (Tikel Olumlu)	(∃t) (A _t V C _t)	“Bazen, ya Zeyd evdedir ya da Amr evdedir.” (I, 123; krş., D, 44)
O (Tikel Olumsuz)	(∃t) ~ (A _t V C _t)	“Bazen, humma ya safradan ya kandan değildir”. (I, 123-24; D, 44)

Buna göre biz, İbn Sînâ’nın tartışmasının, (bitişik) şartlı önermeler için ortaya konulan Diodorusçu tarzdaki nicelik belirleme işlemi, ayrışık şartlı önermelere taşıdığını görmekteyiz. Muhtemeldir ki önermelerin niceliklerinin bu şekilde belirlenmesi, İbn Sînâ’nın Müslüman seleflerinde¹⁹ ya da Stoa

18 Burada büyük “V” harfi, Bochenski’nin *Ancient Formal Logic*’te (Amsterdam 1951) Boethius’a dair tartışmasındaki kullanımını takiben, dışlayıcı ayrışmayı simgelemek için kullanılmaktadır, s. 107.

19 Fârâbî’nin (yklş. 870-950) “şartlı önermeler ve çıkarımlar” hakkında yazdığını biliyoruz. (Bkz. C. Prantl, *Geschichte de Logik im Abendlande*, c. II, s. 317-318). Fârâbî’nin hocası, Ebû Bişr Mettâ İbn Yunus’un da (yklş. 860-940) şartlı kıyaslara dair bir risale kaleme aldığını biliyo-

etkisi altında, Aristoteles mantığı üzerine yazılmış bazı geç dönem Grek serhlerinde bulunabilir.²⁰ Ancak tespit edebildiğim kadarıyla, İbn Sînâ, mantık tarihinde nicelik ve nitelikleriyle birlikte bitişik ve ayrışık şartlı önermelerin tam bir analizini sunan ilk müelliftir.

6. “Şartlı” Önermelerde Doğrudan Çıkarım Teorisi

Söz konusu eserde İbn Sînâ, “şartlı” önermelerde doğrudan çıkarım meselesine kısa bir göndermede bulunmaktadır. O, (şartlı önermelerin) *çelişki* ve *döndürmesinde*, yüklemli önermelerde geçerli olan kuralların uygulanacağını düşünmektedir. Yani yüklemli (kategorik) önermelerdeki “konu” yerine şartlılardaki ön bitişen, “yüklem” yerine ise şartlılardaki art bitişen geçmektedir. (I. 131). Bu yorumun doğruluğu şu tabloyla gösterilebilir:

<i>Yüklemlilerdeki Çıkarım Şekli</i> ²¹	<i>“Bitişik Şartlının” Benzerlik Durumu</i>	<i>“Ayrışık Şartlının” Benzerlik Durumu</i>
<i>Çelişki</i>		
1. <i>A ve O’nun çelişği</i>	geçerli	geçerli
2. <i>E ve I’nun çelişği</i>	geçerli	geçerli
<i>Döndürme</i>		
1. <i>A’nın döndürmesi (geçersiz)</i>	yanlış	geçerli*
2. <i>E’nin döndürmesi (geçerli)</i>	geçerli	geçerli
3. <i>I’nın döndürmesi (geçerli)</i>	geçerli	geçerli
4. <i>O’nun döndürmesi (geçersiz)</i>	yanlış	geçerli*

Şu açıktır ki İbn Sînâ’nın açıklaması, yıldızla işaretlenmiş iki durum dışındaki tüm durumlar için doğrudur. Fakat İbn Sînâ, “ayrışık şartlı” önermelerin bu alışılmadık özelliğinin tamamen farkındadır ve kendisi bu konuyu takdire şayan bir şekilde izah etmektedir.²² Öyle ise İbn Sînâ’nın yukarıda atıfta bulunulan ifadesini ihtiyatsız bir formülasyon olarak görmek gerekir. Onun hem çelişki hem de döndürme hakkında söylemek istediği şey şu ol-

ruz. (Bkz. M. Steinschneider, “Die Arabischen Uebersetzungen aus dem Griechischen”, *Zwölftes Beiheft zum Centralblatt für Bibliothekswesen* [Leipzig, 1893], s. 43). Ne yazık ki bu çalışmaların hiç birisi bize ulaşmamıştır. Dahası, Kindî’nin (yklş. 800-873) bitişik ve ayrışık şartlı kıyaslarla ilgilendiği bilinmektedir. (Bkz. R. Walzer “New Light on the Arabic Translations of Aristotle”, *Oriens*, c. 6 (1953), s.129). Bununla birlikte, Fârâbî’nin *Short Commentary on Aristotle’s Prior Analytics*’i [çev. Nicholas Rescher, Pitsburg, 1963] şartlı kıyaslar hakkında, büyük ölçüde İbn Sînâ’nın uygulamasıyla örtüşen kısa bir bölüm içermektedir (trc. s. 74-80).

20 Stoacı mantık anlayışı Grek felsefesinin diğer okullarına da nüfuz etmiştir. Örneğin bkz. *Gonomon* içinde, H. Matte, c. 23 (1951), s. 35.

21 Böylece, hayati öneme sahip olan bir ihtiyacın giderildiği düşünülmektedir.

22 Bkz. D, 42-43, İbn Sînâ burada “ayrışık şartlı” önermelerin birebir “ayrışık şartlı” bir önerme olarak döndürülüp döndürülemeyeceğine yönelik daha büyük bir ihtilafı ele almaktadır.

malı; yüklemli önermelerde geçerli olan bütün çıkarımlar aynı zamanda “şartlı” önermeler için de geçerlidir. Her ne kadar bu kuralın aksi sadece “bitişik şartlı” önermelerde geçerli olsa da bu böyledir.

Öteki doğrudan çıkarım türlerine gelince şu açıktır ki altıklık (A 'dan I 'ya ve E 'den O 'ya), üst-karşıtlık (A ve E arasında) ve alt-karşıtlık da (I ve O arasında) hem “bitişik şartlı” hem de “ayrışık şartlı” önermelerde geçerlidir.

7. Hipotetik (Bitişik) ve Ayrışık Durumların Nitelik ve Niceliklerinin Başka Şekilde Ele Alınışı

İbn Sînâ'da “şartlı” önermeler mantığını değerlendirirken, elimizde bir mukayese standardı olması adına, Batı-Aristotelesçi geleneği içinde yazılmış modern bir mantık el-kitabındaki hipotetik ve ayrışık önermeler tartışmasını kısaca incelemek yararlı olacaktır. Bu amaç için ben J. Welton'ın kapsamlı *Manual of Logic (Mantık El-Kitabı)* adlı çalışmasını seçtim [c. 1, 2. ed., London 1896; bundan sonra ‘ML’ olarak atıf yapılacaktır].

Hipotetik (bitişik şartlı) önermenin örneği “Eğer M ise o halde P 'dir” şeklinde verilmektedir (s. 181). Burada sırasıyla M ve P , “ S M 'dir” ve “ S P 'dir” şeklindeki (yüklemli) önermenin tam olarak konu ve yüklemi şeklinde anlaşılmalıdır. *Art-bitişeni* olumsuzlandığında ise hipotetik önerme olumsuz olur. Bu nedenle olumsuz bitişik şartlı önermenin örneği “eğer M ise o halde P değildir”^{*} şeklindedir. (Buradan bitişik şartlı önermenin *olumsuzunun* kendisinin bitişik şartlı biçimi şeklinde gelmeyeceği anlaşılmaktadır, sonuç olarak İbn Sînâ bu duruma hoşnutsuzlukla bakar). Hipotetik önermenin niceliği, tümel önermelerde “her zaman” ön-eki ile, tikel önermelerde ise “bazen” ön-ekiyle belirlenir (s. 186). Sonuçta oluşan dört şekil şöyle ifade edilmektedir:²³

Şekil	Formülasyon	Yorum
A (Tümel Olumlu)	Daima, eğer M ise o halde P 'dir.	(s) ($M_s \supset P_s$)
E (Tümel Olumsuz)	Daima, eğer M ise o halde P değildir. Asla, eğer M ise o halde P değildir.	(s) ($M_s \supset \sim P_s$) (s) $\sim (M_s \& P_s)$
I (Tikel Olumlu)	Bazen, M olduğunda P 'dir.	(\exists_s) ($M_s \& P_s$)
O (Tikel Olumsuz)	Bezen, M olduğunda P değildir.	(\exists_s) ($M_s \& \sim P_s$)

Salt formel bakış açısıyla şu kolayca görülmektedir ki bu analiz, İbn Sînâ tarafından ortaya konulan analizle tamamen aynıdır. Ancak yine de bitişik şartlı önermelerin iki ele alınış biçiminin *semantik yorumlarında* büyük bir fark bulunmaktadır. İbn Sînâ için “eğer A ise o halde C 'dir” biçimindeki tümel olumlu önerme şu şekilde yorumlanır: “ A 'nın geçerli olduğu her durumda

* Bitişik şartlı önermenin bu modern söyleyiş biçiminde olumsuzluk ifadesinin İbn Sînâ'daki gibi önermenin geneline değil, paragrafta ifade edildiği üzere, yalnızca art bitişene geldiğine dikkat edilmelidir. (cev.)

23 ML. 244; ayrıca bkz. s. 271.

C de geçerlidir". Öte yandan Welton için ise "eğer M ise o halde P'dir" önermesi şöyle yorumlanır: "M'nin geçerli olduğu her tikel şey için P de geçerlidir". Buna göre, Welton, konu-yüklem mantığı yapısındaki "geçerli olan şey" formuna bağlı kaldığı halde, İbn Sînâ bitişik şartlı önermeleri, Stoa sonrası döneme ait "geçerli olan her durumda" formuyla yorumlar.

Bitişik şartlıların doğrudan çıkarım teorisi hakkında Welton, yalnızca yukarıda verilen analize dayanarak "bütün karşılık (tekâbül) doktrininin" geçerli olduğunu ifade eder (ML, 244) ve bunu detaylı bir şekilde göstermeye devam eder.²⁴ Biraz önce yukarıda ifade edilen formel benzerliğe göre elbette İbn Sînâ da aynı iddiayı öne sürebilir.

Ayrışık şartlı önermelere gelince, bu konuda, Welton'ın, ayrışmayı kapsayıcı kullanımı açısından yorumlamasına dayalı temel bir ayrılık noktası söz konusudur (ML, 188-189). Welton, dört şekil ayrışık şartlı önermeyi belirlemeye şöyle devam etmektedir:²⁵

Şekil	Formülasyon	Yorum
A (Tümel Olumlu)	Bütün S'ler ya P ya Q'dur	(s) (P _s v Q _s)
E (Tümel Olumsuz)	Hiçbir S ya P ya Q değildir	(s) ~ (P _s v Q _s)
I (Tikel Olumlu)	Bazı S'ler ya P ya Q'dur	(∃s) (P _s v Q _s)
O (Tikel Olumsuz)	Bazı S'ler ya P ya Q değildir	(∃s) (~P _s & ~Q _s) (∃s) ~ (P _s v Q _s)

Ayrışık şartlı önermenin "ya-ya da" şeklinde yapılanmasındaki bu (kapsayıcılık) farkının dışında şunu görmekteyiz ki Welton'ın dört şekli ele alış tarzı ile İbn Sînâ'nın tartışması arasında temel bir formel benzerlik bulunmaktadır. Ancak yine de ortada, bu iki analizin, ayrışma ifadelerinin içeriklerine yönelik büyük bir fark vardır. Welton'da tartışma katı bir biçimde konu-yüklem mantığı sınırları arasına sıkıştırılmıştır. İbn Sînâ'da ise "X'in geçerli olduğu durumlarda" şeklindeki, Stoacı-Megaracı niceleme görüşüne sahibiz. Öte yandan Welton'ın analizinde sadece, "X'in uygun düştüğü şeyler" şeklindeki geleneksel "Aristotelesçi" niceleme fikrine sahibiz.

Welton, ayrışık şartlı önermelerin doğrudan çıkarımı hakkında şüphesiz "tekâbül doktrininin bütünüyle uygulanabilir" olmadığını düşünmektedir (ML, 246). Ancak gerekli değişiklikleri uygulamaya oldukça açıktır.²⁶

Sonuç

Şunu görmüş olduk ki, bitişik ve ayrışık şartlı önermeler mantığına dair dört başı mamur bir teori, görünüşe göre ilk defa İbn Sînâ'nın mantık eserlerinde bulunmaktadır. Bu teori belki kökeni itibarıyla İslam mantıkçılarından ziyade, Stoa mantığındaki fikirlerin doğal bir uzantısı olarak, geç Yunan dö-

24 Bkz. ML., 244-246.

25 ML. 192; ayrıca bkz. s. 246.

26 Bkz. ML. 274.

minin ürünü olabilir. Her ne olursa olsun yine de İbn Sînâ, şimdiye dek yazılarında bu teoriyi ele alan ve onunla tanınmış olan en eski mantıktır.

Latin-Batıdaki “Aristotelesçi” mantıkçıların yaklaşımıyla kıyaslandığında, İbn Sînâ’nın bitişik ve ayrışık şartlı önergelerin niceliğine dair teorisi, Avrupalı mantıkçılar tarafından sunulan analizdeki konu-yüklem terimlerinden ziyade geçerlilik-şart terimleriyle devam etmektedir. Bu yaklaşım farkı şüphesiz Stoacı tesirlere dayandırılabilir. Böylece İbn Sînâ’nın “şartlı” önergeleri ele alış tarzı şu gerçeğin çarpıcı bir izahını gözler önüne sermektedir: Latinler arasında gelişen, oldukça geleneksel Aristotelesçilik üzerinde etkili olmayan Stoacı fikirler, İslam (Arap) mantığı içinde hala yaşamaktaydı.